

## Pintér Márta Zsuzsanna

### A verses barokk színjáték poétikája\*

A 18. századi magyar nyelvű drámaszövegek száma megsokszorozódott a rendszeres, több évtizede tartó kutatások során, a 17. századi magyar barokk színjátékok számában azonban nem következett be változás. Jelenleg is csak alig több mint egy tucatnyi drámaszöveget ismerünk, legutóbb Kilián István egészítette ki az anyagot a *Jaj, én hűt régentén mint virágzom vala* címmel közölt kantai (minorita) allegorikus passiójátékkal.<sup>1</sup> A 17. századi drámák egy-két kivétellel versesek,<sup>2</sup> és nemcsak azért van helyük – remélhetőleg – a magyar barokk költészettel foglalkozó konferencián, mert különböző versmértékekben íródtak, hanem azért is, mert általában egy nagyobb költői életmű részeként születtek meg (mint gróf Balassa Bálint allegorikus színjátéka, Gyöngyösi Florentinája vagy Felvinczy György *Comico-tragoediája*), és ettől függetlenül is szervesen kapcsolódnak a korszak költészeti hagyományához.

Ez a drámakorpusz mennyiségileg megegyezik a 16. századi magyar nyelvű drámák korpuszával,<sup>3</sup> de szellemiségét, tematikáját és a drámaformát tekintve is nagyon komoly eltéréseket mutat a humanista hagyományt követő 16. századi anyagtól. Pirnát Antal megfogalmazása szerint „XVI. századi drámai emlékeink – Sztáraitól Balassi Bálintig – formai, műfaji sajátosságaik szempontjából rendkívül élesen elhatárolódó korpuszt alkotnak. Nemcsak a középkori színjátszás világától választja el őket igen éles határvonal, hanem – a *Constantinus és Victoria* kivételével –

\* A tanulmány az OTKA-NKFI K119865 számú pályázatának támogatásával készült.

<sup>1</sup> KILIÁN István, s. a. r., *Minorita iskoladramák* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 16–50.

<sup>2</sup> A kivételek közé tartozik a *Constantinus és Victoria* és a dramatikus dialógusként definiálható *Actio Curiosa*. Az előbbiről újabban: BENE Sándor „Constantinus és Victoria (Zrínyi Miklós első házasságának története)”, in *A magyar–horvát együttélés fordulópontjai: Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra / Prekretnice u suživotu hrvata i mađara. ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura* (Budapest: MTA BTK – Horvát Történettudományi Intézet, 2015) 618–629; BENE Sándor, „Az ajándék”, in *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, 2 köt., szerk. HORN Ildikó és mások (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2016), 2: 253–278; hálózati hozzáférés (2020. 12. 27): [http://real.mtak.hu/33805/1/Bene\\_S\\_Ajandek.pdf](http://real.mtak.hu/33805/1/Bene_S_Ajandek.pdf).

<sup>3</sup> Érdemes azonban még egy drámaszöveget bevonni a vizsgálatba: PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Izsák és Rebeka házassága* című bibliai játéka ugyan 1702-ben keletkezett, de jellemzőit tekintve a 17. századi hagyományhoz kapcsolható; kiadás: VARGA Imre, s. a. r., *Protestáns iskoladramák*, 2 köt. Régi magyar drámai emlékek: XVIII. század, 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 2: 823–885.

a következő század színműveitől is.<sup>4</sup> Míg a 16. századi darabok többsége nyomtatásban is megjelent (bár valószínűleg nagyon kevés példányban, mivel jelenleg csak egy-egy unikális példányt őrzünk belőlük), addig a 17. századi szövegek a kéziratosságban hagyományozódtak ránk, a nyomtatott szöveg státuszába csak kettő jutott el közülük.<sup>5</sup>

Közös jellemzője a 16. századi drámáknak, hogy nincsenek bennük mitológiai vagy allegorikus szereplők, szabályos szerkezetűek, legtöbbször öt felvonásosak, van prologusuk és epilógusuk, egyértelmű műfaji megjelölésük van (tragédiaként vagy komédiaként definiálják őket a szerzőik) és – a *Segesvári töredék / A három zsidó ifjú története* kivételével – mind prózában íródtak, még akkor is, ha a forrásuk verses volt.<sup>6</sup> Pirnát Antal máig érvényes megállapításain az azóta előkerült *Iphigénia*-fordítás sem változtatott, s az újabb kutatások inkább csak kiegészítették az általa összegyűjtött poétikai jellemzőket. Ezek egy része azonban alapvető jelentőségű: egyre jobban látszik, hogy a 16. századi magyar drámairodalom német humanista mintákat követett,<sup>7</sup> s céljain, témaválasztásán keresztül (hitvitázó drámaként vagy iskolai színjátékként is) a protestantizmus kulturális modelljébe illeszkedett bele. A bibliai történeti dráma a 16. századi drámairodalom reprezentatív műfaja volt, színpadra kerülve (Luther és Melanchthon elveinek megfelelően) a protestáns iskolák pedagógiai céljait és a propagandát szolgálta, a kinyomtatott szöveg pedig tanító jellegű, kegyes olvasmányként funkcionált.<sup>8</sup>

<sup>4</sup> PIRNÁT Antal, „A magyar reneszánsz dráma poétikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 527–555, 527.

<sup>5</sup> *Comico-Tragoedia, constans scenis quatuor, az-az négy szakaszokból álló, rész-szerint úg, rész-szerint szomorú historia*, Várad, 1646 (RMK I. 787b, RMNy 2157); Lőcse, 1683 (RMK I. 1305); Kolozsvár, 1699 (RMK I. 1539); FELVINCZY György, *Comico-tragoedia*, Kolozsvár, 1692, 1693. 17. századi kiadásairól nem tudunk bizonyosat, de több adat is amellett szól, hogy a szöveg a 17. század végén már megjelent: KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, szerk., *Régi magyar drámai emlékek*, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 2: 472–473. Műveinek modern kiadása: *Régi magyar költők tára: XVII. század*, 13. kiad. VARGA Imre (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 81–417, 573–638.

<sup>6</sup> „A közelmúltban Segesváron előkerült töredék kivételével minden magyar reneszánsz dráma prózai. A próza a magyar drámában akkor is megmarad, ha a szerző verses idegen nyelvű példát követ, és egyébként olyan virtuóz verselési képességgel rendelkezik, mint például Balassi Bálint.” PIRNÁT, „A magyar reneszánsz dráma...”, 529. A dráma szövege: JAKÓ Zsigmond, „Nyomtatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből”, *Magyar Könyvszemle* 81 (1965): 313–328.

<sup>7</sup> SZÉKELY György, „Az átmenet dramaturgiája”, in Uő, *Mozaikok: Hét évtized színháztörténeti írásaiból* (Budapest: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2009), 58–74; BOGNÁR Péter, „A Segesvári töredék és a 16. századi német nyelvű drámaköltészet”, in *A szövegtől a szcenikáig*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna (Eger: Líceum Kiadó, 2016), 194–203.

<sup>8</sup> PINTÉR Márta Zsuzsanna, „A felekezeti identitás megjelenése a protestáns iskolai színjátszásban”, in *Reformáció 500: A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5-6 között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*, szerk. KULCSÁR Árpád (Nagyvárad–Komárom: Partium Egyetem, Partium Kiadó–Selye János Egyetem–Calvin J. Teológiai Akadémia, 2018), 159–173.

Ezek a jellemzők szinte kivétel nélkül eltűnnek a 17. századi anyagnál, s a változás nem független a katolikus restaurációtól, és az új, jezsuita gimnáziumok színjátszásának másféle (bár a humanista hagyományt meg nem tagadó) jellegétől. A paradigmaváltás (az olasz jezsuita drámaköltők mintája nyomán) elsősorban a témaválasztásban, a műfaj-megjelölésben és a dramatikus formaváltásban a legfeltűnőbb, mind a magyar, mind a latin nyelvű drámák esetében. A témaválasztásban megmarad ugyan a bibliai témák elsődlegessége, de a katolikus iskolai színjátszásban az úrnapi játékok térnyerésével az újszövetségi bibliai témák: passiók és példázatok (dramatikus példabeszédek) kerülnek előtérbe (közjátékokkal, ószövetségi előképekkel kibővítve), emellett pedig megjelennek a mitológiai és a magyar történelmi témák is.<sup>9</sup> A műfajmegjelöléseknek a korai reneszánsz drámaelméletekben megjelenő szigorú rendje megváltozik, a 17. századi darabok egy részét *comico-tragoediaként* definiálja a szerzője, de találunk eklogát, verses játékot, históriát is a műfajnevek között.<sup>10</sup> Ami a prózaforma megváltozását illeti, a 17. század első felének drámái változatos strófaszerkezetűek, de a század utolsó harmadától egyeduralkodóvá válik a felező tizenkettes, bokorrímű strófa, mint a verses drámák létmódja,<sup>11</sup> s egyeduralkodó marad egészen a 18. század közepéig, sőt a protestáns kollégiumokban egészen a század végéig.<sup>12</sup> A latin nyelvű verses drámák hexameteres, disztichonos vagy egyéb időmértékes formát követnek,<sup>13</sup> de a kétnyelvű (latin–magyar) drámáknál gyakori az a kettősség, hogy az antik formát követő latin nyelvű szövegrészek Zrínyi strófában írt magyar jelenetekkel váltakoznak.<sup>14</sup> A 17. századból fennmaradt *Mártoni drámagyűjtemény* latin nyelvű evangélikus iskolai darabjai szinte mind versesek, de a prózai darabokban is van (változatos antik metrummal) versbetét, ének.<sup>15</sup> Mindez valószínűleg az iskolai poétikaoktatással függ össze, és azzal a kompilációs

<sup>9</sup> Néhány jezsuita nagygyimnázium témarendjére vonatkozóan lásd: KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században* (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 66, 76, 97, 106.

<sup>10</sup> Dömötör Tekla szerint „XVII. századi magyar drámaíróink valójában a vegyes műfajú darabokat részesítik előnyben.” KARDOS és DÖMÖTÖR, *Régi magyar drámai emlékek*, 2: 99 (a 3. jegyzetben).

<sup>11</sup> *Comoedia Erdély siralmas állapotjáról*; MISKOLCZI Zsigmond, *Cyrus*; *Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum*; *Jaj én hűt régentén*; Pápai Páriz Ferenc, *Rebeka és Izsák házassága*.

<sup>12</sup> DEMETER Júlia, „Vers vagy próza? A 18. századi magyar nyelvű színjátékszövegek átalakulása”, in *Szövegkönyv: Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára*, szerk. SZILÁGYI Márton és VÖLGYESI Orsolya (Budapest: Ráció Kiadó, 2005), 162–170.

<sup>13</sup> ALSZEGHY Zsoltné, LÓRÁNT István és VARGA Imre, s. a. r., *Ludi scaenici linguae latinae protestantium in Hungaria e saeculo XVII–XVIII. – Magyarországi latin nyelvű protestáns iskoladrámák a XVII–XVIII. századból* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2005): *Schola triumphata* 115–154, *Fatum austriacum* 155–233, *Religio periclitans* 517–548, *Petrus paenitens* 615–645, *Jesus desiderium* 647–671.

<sup>14</sup> DEMETER, „Vers vagy próza?”, 167–168.

<sup>15</sup> *Eleazar Constans* (Eperjes, 1668), modern kiadása: ALSZEGHYNÉ, LÓRÁNT és VARGA, *Ludi scaenici...*, 285–401; *Papinianus* (Eperjes, 1669), modern kiadása: uo., 403–507; *Pallas Victrix* (Bártfa, 1660–1670), modern kiadása: uo., 561–613.

gyakorlattal, amely sokféle, akár már korábban, verstani vagy retorikai gyakorlatként született szöveget fűzött egybe a színjátékokban.

A 17. századi drámák többségének már komoly szakirodalma van;<sup>16</sup> tanulmányomban én most két olyan színjátékról szólnék részletesebben, amelyekről eddig nem született elemzés. Mindkét szöveg – ha csak nagyon távolról is – Zrínyi Miklóshoz is hozzákapcsolható, s bemutatásukkal Klaniczay Tiborra és Varga Imrére is szeretnék emlékezni.

Az első drámaszöveg gróf Balassa Bálinté,<sup>17</sup> akinek a teljes költői életművét Varga Imre rendezte sajtó alá, s az ő érdeme a színjátékszöveg máig egyetlen modern kiadása is.<sup>18</sup> A figyelem eddig csak Balassa verseire irányult, ezek milyenségéről több tanulmány is született,<sup>19</sup> de maga a „műfaji és tematikai tekintetben egyaránt jelentős színjáték”<sup>20</sup> elkerülte a kutatók figyelmét. A szöveg újdonsága, hogy a régi magyar irodalom egyetlen drámai formájú önéletírása. Annak ellenére, hogy a kutatók is

<sup>16</sup> LATZKOVITS Miklós, *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, Irodalomtörténeti füzetek 161 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007); KAPOSÍ Krisztina, „A Névtelen *Comico-Tragoedia* műfaji komplexitása és összefüggése a *Drei Lebende und drei Tote*-szövegcsoporttal” in *A szövegtől a szcenikáig: Tanulmányok a dráma és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia és PINTÉR Márta Zsuzsanna (Eger: Líceum Kiadó, 2016) 204–230; KAPOSÍ Krisztina, „Kölcsönhatás, újírárs és kulturális egymásra rétegződés: Átjárások és áthallások a dél-német és a lutheránus játékok, valamint a Névtelen *Comico-Tragoedia* között”, in *Átjárások–áthallások*, szerk. HANTÓ Réka, MUNTAG Vince, MELHARDT Gergő, VARGA Nóra (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2016) 33–51; KAPOSÍ Krisztina, „A Névtelen *Comico-Tragoedia* datálása a nótajelzések és a forráskutatás tükrében”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 5*, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: Reciti Kiadó, 2017), 25–45.

<sup>17</sup> A korábbi szövegközlések: BALASSA Antal, „II. Balassa Bálint legújabbban felfedezett költeményei”, *Hazánk* 1 (1858): 72–74, 215–218. – TOLDY Ferenc, kiad., *Magyar költői régiségek (A' császárlány vagy is Szilágyi Mihály' és Hajmási László' históriája: tizenhatodik századbeli magyar költemény, Gróf Balassa Bálint' Átkával 's Báró Amade László' némelly dalaival, régi kézírásokból)* (Pest–Bécs: Kilian–Gerold, 1828). – BALASSA Bálint, *Minden munkái*, kiad. DÉZSI Lajos, 2 köt. Nagy írók – nagy írások, 3/1 (Budapest: Genius, 1923): Nyolcadik rész, A kékkői kézirat Balassa-énekei, 381–411.

<sup>18</sup> VARGA Imre, „A Balassákról, Balassi Bálintról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 362–365; VARGA Imre, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű önéletrajz-drámája 1643-ból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 427–446; VARGA Imre, „Balassa Bálint gróf újabban előkerült alkotása-iról”, *Magyar Könyvszemle* 95 (1979): 378–381; VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes és STOLL Béla, s. a. r., *Madách Gáspár, Egy Névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, Régi magyar költők tára: XVII. század, 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 221–260, jegyzetek: 753–770.

<sup>19</sup> ORLOVSZKY Géza, „Balassa Bálint”, *Irodalomismeret* 10 (1999): 16–18, MARÓTHY Szilvia, *Gróf Balassa Bálint költészete a lussoni ritmuselmélet felől* (OTDK dolgozat, Debrecen 2013): <https://www.academia.edu/19719191/> (hozzáférés: 2020. 12. 28); FC-CSOPORT, „A strófaváltás a XVII. századi magyar költészetben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 250–255; HORVÁTH Karina, „Balassa Bálint (1626–1684) rímszótára” *Irodalomismeret* 16 (2007): 29–35.

<sup>20</sup> VARGA, „Balassa Bálint gróf újabban...”, 379.

felfigyeltek az önéletírás eredendően dramatikus jellegére,<sup>21</sup> a műfajra a narratív elbeszélés és a tisztán irodalmi műfajoktól való távolságtartás a jellemző, tisztán drámai formában való megalkotása kivételesnek számít. Tartalmára azonban tökéletesen igaz S. Sárdi Margit megfogalmazása:

Az önéletrajzi emlékezésnek nem is az a szerepe, hogy a múltat megőrizze, hanem hogy átalakítsa (re-konstruálja): ezzel adaptív funkciót lát el, mert miközben az önéletrajzi szelf [...] szakadatlanul újraírja magát (részben a belső, részben a külső publikum számára), egyrészt sajátos én-erősítő, fenntartó, legitimáló szerepet tölt be, másrészt hozzákapcsolja az emlékezőt a család / rokonság / generáció / politikai csoport/nemzet kollektív szubjektumához.<sup>22</sup>

Balassa esetében saját gyermekkorának traumatikus élményei után (az anya elvesztése, szeretetlenség, mostohagyermekként való felnövekedés) ez a fajta önéletírás valóban egy pozitív énkép megerősítésének, a saját identitás kiharcolásának és felmutatásának az eszköze, s ugyanakkor nagyon szoros elkötelezettséget mutat a család kollektív emlékezetében élő események és személyek, köztük elsősorban a költő Balassi Bálint iránt. Balassa beilleszti saját alakját a családi mitológiába, újabb elemekkel gazdagítva azt. Balassa drámája (ahogy az önéletírások többsége) „nyitott a jövő irányába is; nyíltan vagy rejtett módon szándékokat, terveket, reményeket – vagyis anticipatív mozzanatokot – rejt magában”.<sup>23</sup> A drámában az utolsó versszakok sugalmazzák a dicső jövőt (az ősök nagyszerűségéből és a gyermek kiváló képességeiből, „sok szép talentumából” eredően), de önmagában az a tény, hogy mitologikus erők mozdulnak meg érte, végig azt sugallja, hogy kivételes és nagyra hivatott gyermek az, akiért a küzdelem folyik.

Érdekes, hogy míg a gyermekkori élet-események, emlékek nem túl gyakoriak az önéletírásokban, mivel „a gyermekkori, főleg a korai, nonverbális természetű emlékek nem épülnek sémába (ezért is oly nehéz fölidézni őket)”,<sup>24</sup> Balassa éppen korai (nem-verbális) emlék-élményekkel, pl. a büntetésből bezárt kisgyermek

<sup>21</sup> „Egyébként is: az önéletrajz rendszerint nem sorolható be valamely tiszta irodalmi típusba. Inkább elegyes műfajt – színjátékot – képvisel. Emellett jobbra az epikus történetészövés logikája – nem pedig a színpadi dramaturgia szabályai – szerint szerveződik.” PATAKI Ferenc, „Az önéletírás »dramaturgiája«: Az élettörténeti forogatókönyvek”, *Pszichológia* 17 (1997), 339–389, itt: 345; [http://real-j.mtak.hu/4947/1/Pszichologia\\_17.pdf](http://real-j.mtak.hu/4947/1/Pszichologia_17.pdf) (hozzáférés: 2020. 12. 28).

<sup>22</sup> S. SÁRDI Margit, „Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások” in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007), 209–222; itt: 211.

<sup>23</sup> PATAKI, „Az önéletírás...”, 344.

<sup>24</sup> S. SÁRDI, „Az önéletrajzi szelf”, 215.

rettegésével, éhezéssel, megalázottsággal idézi fel a gyermekkorát. Önéletrajza egyben megtérés-élmény is (ami szintén gyakori a 17–18. századi önéletírások típusai között), a katolikus hit és Mária alakja jelenti a szilárd kapaszkodót, ő vezeti át sértetlenül az ifjút Szküllá és Kharübdisz (a rá váró kísértések) között. Gróf Balassa Bálint (1626–1684) Kékkő várában született Balassa András (1595 után – 1649) és Bakos Mária (megh. 1626) fiaként. Anyja a szülés után nem sokkal meghalt, apja Szunyogh Ilonát vette feleségül, aki nagyon rossz mostohának bizonyult.<sup>25</sup> Balassa 1642. február 16-án panaszlevelet intézett a Nógrád megyei rendekhez. Ebben szerepel az a vád, hogy több mint egy évig éhezették (Balassa Imréné jobbágyai adtak neki enni könyörületből), nem kapott ruhát, mezítláb járt, „utoljára tanítani sem akartanak, az atyámtól el kellett jönnöm, mert Kékkőbenis egy boltban rekesztvén egyedül magamat csupa padimentumon hálattanak, holott csaknem desperáltam, mint gyermek, félvén éjszakának idején”.<sup>26</sup> Ez a panaszlevél már nagyszombati gimnáziumi éveiben íródott, s létrejöttében nagy szerepe lehetett nagybátyjának, Balassa (V.) Ferencnek, aki nem önzetlenül vállalta a fiú ügyeinek intézését: cserébe végrendeletileg anyai örökségének, birtokainak egy részét kérte (később ebből per is lett közöttük, mert felnőtt fejjel Balassa Bálint visszavonta a szerződést). Balassa Bálint 1640-ben elszökött otthonról. Ez év januárjában meghalt anyai nagyanyja, Dersffy Borbála. Bakos Gábor, anyjának a rokona kérte az apát, hogy adja hozzá a fiút, mert „az erdélyi fejedelmi úrfiak mellé vinné tanításra, és mint édes ötsének viselné gondját.”<sup>27</sup> Az apa azonban nem egyezett bele a kérésbe, s talán ez lehetett az utolsó csepp, ami a szökést kiváltotta. Varga Imre csak sejtésként írja le, hogy talán ekkor került Balassa Bálint a nagyszombati jezsuita kollégiumba, az ottani anyakönyv közzététele után azonban már bizonyítani is tudjuk, hogy sejtése helyes volt. Eszerint Balassa/Balasa, Valentinus/Valentinus Nicolaus 1640-ben lett principista, 1641-ben a grammatika, 1642-ben a syntaxis, 1643-ban a poétika, 1644-ben a retorika évfolyamát végezte.<sup>28</sup> Bizonyára a nemesi convictus diákja volt,

<sup>25</sup> Báró Szunyogh Ilona Szunyogh Mózes és Osztrosith Bora lánya volt: NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* (Pest: Ráth Mór, 1857–1868): <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/tizedik-kotet-9475/szunyogh-csalad-jeszeniczei-es-budetini-grof-es-nemes-B229/>

<sup>26</sup> VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 753. A kéziratos források lelőhelye: MNL P 1761. 2. cs. 4. tétel.

<sup>27</sup> VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 754.

<sup>28</sup> FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt és TERNOVÁ CZ Bálint, összeáll., *Jezsuita gimnáziumok diákjai, 17–18. század: A nagyszombati, pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumok diáksága (1616–1773)*, Anyakönyvi adattár 1–3, 2: 214. A neve mellett 1642-ben a „liber baro”, 1643-ban az „Ung. liber baro” megjegyzés olvasható: [https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai\\_2\\_Nagyszombat/?pg=0&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=0&layout=s)

A Cat. Tyrn. I. lelőhelye: *Matricula Gymnasii Academiae Tyrnaviensis, 1616–1693. Főszékesegyházi Könyvtár (Esztergom), Coll. Batthány. Cat. IX. Lit. Tit. I. d.*

az intézményt Pázmány Péter alapította 1624-ben. Életkorát tekintve már valóban kissé elkésett az első osztály elvégzésével, de a gimnázium diákjai között jóval idősebbeket is találunk: 1643-ban Nagyszombatban a legfelső, retorikai osztályban a diákok 15–29, a pozsonyi gimnáziumban pedig (1650 és 1652 között) 15–25 évesek voltak.<sup>29</sup> Ekkor már itt tanult rokona, Balassa (III.) Imre is, aki 1638-ban került a gimnáziumba.<sup>30</sup> A matricula szerint Balassa Bálint iskolatársa volt Listius László is (1628–1662), aki egy évvel fölötte járt: 1641-ben syntaxista volt Nagyszombatban,<sup>31</sup> majd 1641. november 22-én átiratkozott a bécsi jezsuita gimnázium syntaxis osztályába. Nevét néhány hónappal később, 1642. március 23-án bejegyezték a bécsi egyetem anyakönyvébe is.<sup>32</sup> A nagyszombati diákok több mint a fele ment egyetemre a gimnáziumi tanulmányok után,<sup>33</sup> így tett Balassa Bálint is, aki a bécsi egyetemen folytatott filozófiai tanulmányokat 1644-től. Apja halála után, 1649-ben elfoglalta a birtokait, elűzte a mostoháját és a mostohatestvéreit, s 1651-ben elindult hivatalbeli és katonai karrierje, ami 1664-ben a grófi címhez vezetett.<sup>34</sup> Megkonstruált életrajzának drámai elemei (gonosz mostoha, szökés, áttérés a katolikus vallásra, harca az örökségért) valóságosak ugyan, de egyrészt nem mondhatóak kivételesnek, másrészt az életrajzi tények némiképpen relativizálják a drámai fordulatokat: bár apja evangélikus volt, de az apai ág jórészt katolikusokból állt, és a mostohaanyja, Szunyogh Ilona is katolikus volt, így az áttérés nem jelentett akkora traumát a család számára. Mostohaöccsei ugyanúgy a nagyszombati kollégiumba mentek tanulni, ahogy ő: a matricula szerint Balassa Ádám 1648 és 1654 között, Balassa Gábor és Balassa Pál pedig egy időben, 1652 és 1661 között voltak a gimnázium diákjai.<sup>35</sup> Közülük a legkisebb, Pál (1644–1705) egyházi pályára lépett, esztergomi érseki helynök, majd rosoni címzetes püspök lett.<sup>36</sup> Balassa mindkét lánytestvére apáca lett: Balassa Erzsébet Viktória (1641–1699) a nagyszombati, Balassa Éva Borbála pedig a pozsonyi kolostor rendfőnöknője volt (1702-ben).<sup>37</sup> Apai nagynénje, Balassa Zsuzsanna buzgó katolikus volt, az ő alapítványából jött létre a kassai jezsuita

<sup>29</sup> Frederik FEDERMAYER, „A jezsuita iskolákban végzett diákok és karrierlehetőségeik a Magyar Királyság 17. századi fővárosában”, *Történelmi Szemle* 60 (2018): 215–236.

<sup>30</sup> *Jezsuita gimnáziumok diákjai*, 2: 193.

<sup>31</sup> Uo., 2: 216.

<sup>32</sup> KNAPP Éva, „Volucris rota, vertitur anni”: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–28, 5.

<sup>33</sup> FEDERMAYER, „A jezsuita iskolákban végzett...”, 217 (5. sz. jegyzet).

<sup>34</sup> NAGY Iván, *i.m.* <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyar-orszag-csaladai-1/elso-kotet-2/balassa-csalad-balassa-gyarmati-grof-es-baro-3BC/>

<sup>35</sup> *Jezsuita gimnáziumok diákjai*, 2: 216, 319, 386, 392, 487–488.

<sup>36</sup> SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassa Menyhárt, Balassa II. András és Balassa Zsuzsanna lappangó portréi”, *Lybus: Magyarisztudományi Forrásközlemények* (2006): 307–315, 309. [https://epa.oszk.hu/01500/01500/00004/pdf/00004\\_301.pdf](https://epa.oszk.hu/01500/01500/00004/pdf/00004_301.pdf),

<sup>37</sup> Uo., 311.

nemesi convictus 1647-ben.<sup>38</sup> Két idősebb fiútestvére ugyanúgy katonai érdemeket szerzett, ahogy ő maga is: Ádám (1635 körül – 1709) – akivel komoly birtokpereit voltak – császári kamarás, Korpona várának kapitánya volt 1686–1701 között, Gábor (1642–1700) királyi táblai ülnök, Kékkő és Divény örökös kapitánya, aki részt vett Buda és Eger visszafoglalásában is. Az apa és négy fia portréjáról Szentmártoni Szabó Géza közölt tanulmányt.<sup>39</sup> Bár a mostohaanyjával való rossz viszony nagy hangsúlyt kap a drámában, Balassa Bálint Szunyogh Ilona féltestvérének a lányát, Szunyogh Katalint, özvegy Jakussich Jánosnét vette feleségül, s a házasság 1668-ig, az asszony haláláig tartott.<sup>40</sup>

Balassa Bálint a jezsuita kollégium diákjaként kezdett verselni, Varga Imre a legkorábbi versét és a verses drámáját is 1643-ra teszi. Mivel ebben az évben éppen a poétikai osztály diákja volt, minden bizonnyal saját költészettani tanulmányai vezettek ahhoz, hogy életének eseményeit egy fikciós keretbe illesztve átpoetizálja. Ennek a költői magatartásnak első nagy vállalkozása az a barokk életrajzi, verses színjáték, amit valószínűleg iskolai feladatként készített, de ami – személyességénél és Balassa jó verselési képességeinél fogva –, jóval több lett annál. Ahogy Varga Imre fogalmaz, az „önéletrajz-dráma” „allegorikus küzdelem az életútja keresztező pontjánál álló ifjúért” pogány és keresztény elemek keveredésével. A Balassa Bálint lelkéért folyó certamen (vetélkedés, psychomachia) szereplői Mars, Pallas, Bacchus, Plutos (a szövegben Pluto!), Cupido, Venus, Apollo és a múzsák. Hasonló iskolai játékot többet is ismerünk a 17. századból, de mindegyik latin nyelvű, ezért is kivételes ez a szöveg (bár Balassa maga is beillesztette a játékba hosszú latin költeményét Szűz Máriához, és természetesen a szerzői utasítások is latin nyelvűek). 1637-ben került színpadra Gyulafehérváron a *Schola triumphata* című udvari látványosság (a Bethlen Gábor által Erdélybe hívott Johannes Henricus Alstedius műve), amelyben a Pallasnak öltözött Rákóczi Zsigmondhoz megérkezik Mars követe, aki bátyját, Rákóczi Györgyöt kéri a maga seregébe. Rákóczi György Minerva helyett Marsot választja, elbúcsúzik tanáraitól és tanulótársaitól, s búcsúzóul 41 disztichont olvas

<sup>38</sup> Uo., 310.

<sup>39</sup> SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi Bálint képmása és a Balassa család ősgalériája”, in *Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, *Historia Litteraria 2* (Budapest: Universitas Kiadó, 1996) 255–259.

Uő, „A Balassa család egykori képgalériája a kékkői várkastélyban – Niekdajšia galéria obrazov rodiny Balašovcov (Balassa) v kaštieli Modrokamenského hradu”, in: *Zborník z medzinarodnej konferencie: Rod Balašovcov v 13. až 19. storočí Modrý Kameň*, ed. Helena FERENCOVÁ, Erika ANTOLOVÁ (Slovenske Narodne Muzeum, Múzeum bábkarských kultúr a hračiek hrad Modrý Kameň, 2013), 93–112.

<sup>40</sup> Szunyogh Katalin báró Szunyogh Gáspárnak, Ilona mostoha bátyjának volt a lánya, 1649-ben halt meg az első férje, Jakussich János, 1659-ben kötött házasságot Balassa Bálinttal. Balassa Bálint második felesége gróf Altha-Thillner Anna Mária, harmadik felesége gróf Esterházy Ilona volt: VARGA, Cs. HAVAS ÉS STOLL, *Madách Gáspár...*, 754–755 (3. jegyzetben).

fel az ünnepség nézőinek.<sup>41</sup> 1660-körül Bártfán volt egy színjáték *Pallas victrix* címmel, ebben a Parnasszusra igyekvő diákokat a lustaság, az álom és a részegség allegorikus figurái igyekeznek visszatarítani a tudományoktól.<sup>42</sup>

Balassa színjátékának nincs címe, és a kéziratot anyagban sincs a lehetséges címre való utalás. Egy dialógussal kezdődik a Balassa Bálintot megszemélyesítő Genius és Trivio között. Ebben a szerző mint egy költői életmű öntudatos birtokosa jelenik meg (aki azért rejti el a versfőkben a nevét, hogy senki se tulajdoníthassa magáénak a verseit),<sup>43</sup> s ez az életmű több részből áll: első „könyve” szerelmes verseket, a második egyéb világi verseket, a harmadik pedig istenfélő és egyéb verseket tartalmaz. („Talál az, ki tekint utolsó rendemre, Sok istenfélőt is és más is nevemre.”)<sup>44</sup> Azok a megjegyzések, miszerint sok verse elveszett („de sok veszett, ki már nincs kezemben”), illetve, hogy a szerelmes versek nem Cupidóra, hanem Hymenre, a Házasság istenére céloznak (vagyis Balassi szavaival szólva: „tisztességes szerelemről” szólnak), illetve a versek tematikus felosztása egyértelműen Balassi Bálint „maga kezével írt könyvének” imitációjára utalnak. Az utolsó versszakokban már explicit módon megjelenik Balassi Bálint, így a játékot mintegy keretbe foglalja Balassi költői hagyománya. Ha elfogadjuk, hogy az önéletrajzi játékot Balassa Bálint 17 évesen írta, azt kell feltételeznünk, hogy ez a szövegrész később, már az 1650-es években került a darab elé (az akrosztichonnak egy színpadi előadásban nem is lenne értelme) már csak azért is, mert ezután következik a tulajdonképpeni Prológus. A szöveggel kapcsolatban már Maróthy Szilvia is felvetette, hogy „nem feltétlenül egy időben keletkezett a dráma egésze, egyes versek talán már korábban, mások később íródtak. Ezt támasztják alá a betétek és a dráma dialogizáló részei közötti tartalmi rések, ill. egyáltalán a szövegegész nehézkessége, mely nem annyira a fiatalkori ügyetlenségnek, mint a kompiláló technikának tudható be.”<sup>45</sup>

Érdekes a bevezető dialógusnak (*Versus Praefativi*) a költői játékra, a saját képében, illetve a nem saját képében megírt versekre, a szerepjátékra való utalása. Ezzel mintegy kulcsot ad az életmű értelmezéséhez is („Bujaságnak senki versemet ne vélje, Ki képében vannak, szabadnak ítélje”, „Szerelmes verseim nem képemben vadnak, De lesznek, kik békét ezeknek sem hadnak.”) Így tehát, miközben az életrajzi dráma főhőse jól azonosíthatóan önmaga, szereplői pedig saját családjának (csak egy anagrammával rejtjelezett) tagjai,<sup>46</sup> versei szabadon értelmezhetőek és (a névvel

<sup>41</sup> ALSZEGHYNÉ, LÓRÁNT és VARGA, *Ludi scaenici...*, 152–153.

<sup>42</sup> Uo., 561–613.

<sup>43</sup> „Ez a kijelentés nem csak a szerzői jogi szándék felől erősít meg minket, hanem az akrosztichonnal ellátott versek betétszerűségéről is, továbbá arról, hogy a drámát az öngazolás szándéka mellett ezek a kiemelkedő versek is szervezik.” MARÓTHY, *Gróf Balassa Bálint költészete...*, 22.

<sup>44</sup> VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 221.; VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...”, 430.

<sup>45</sup> MARÓTHY, *Gróf Balassa Bálint költészete...*, 22.

<sup>46</sup> Armia-Mária, Nolia-Ilona, Radenas-Andreas.

jelzettekén kívül), nem tekinthetőek lírai önéletrajznak. Balassa vers-korpuszában a 24 versből összesen 12 tartalmazza a szerző nevét,<sup>47</sup> a szerelmes verseknél viszont csak egy,<sup>48</sup> az istenes versekből pedig mindig hiányzik az akrosztichon. Nagyon változatos szótagszámú (6-os, 7-es, 8-as, 9-es, 12-es) és rímelésű (4-es és 3-as bokorrím, páros rím, keresztrím, a Balassi strófa variációi) versek alkotják ezt az életművet,<sup>49</sup> amelynek a Zrínyi-versekkel való rokonságára, a török elleni harcra buzdító versének a Zrínyi-röpiratokkal való párhuzamaira már Orlovsky Géza is felfigyelt.<sup>50</sup> Balassa többször él a strófaváltás eszközével is.<sup>51</sup> A színjátékba beemelt három magyar nyelvű verse is változatos: az első egy kétütemű 12-es párrímes vers (amelyben többször is három ütemre vált) és enjambement is oldja a merev formát („Azokat az első rendben ez könyvemben, / írtam, de sok veszett, ki már nincs kezemben”).<sup>52</sup> A második, refrénes szerkezetű, 15 versszakos ének a drámai monológ szerepét tölti be, a szökni készülő Genius éneklé el, s három elemből áll egy-egy strófája ( két felező 12-es, két felező nyolcas, és a végén egy tizenkettes félsor). Többször visszatér benne a szerencse motívuma („Szerencsétlenségem, ugy látom, nem forog, / Mert állandó bennem az keserves horog”; „Ifjúságomat sok bánat keseríti, / S mostoha szerencse nyilaival sérti”),<sup>53</sup> amit már az első jelenetben előrevetített Tempus szerepeltetése: „Szerencse kerekét én untig forgatom, / Idővel, ki alul volt, majd ott fent látom.”<sup>54</sup> A kolofonja szerint „Ezt szerzem tizenhét esztendő idömben, / Indulván tanulni gyermekesztendőmben; / Mert eddig mind buban éltem, / Szivem vig napját sem értem, / S több eséstől féltem.”

A harmadik vers megint egy drámai monológ szerepét tölti be (nyolcas és hetes szótagszámú, keresztrímes versszakokból áll), és a Mars és Pallas közti vívódásról, majd a Venus általi legyőzetéséről szól. Balassa itt egy olyan Balassi-verset idéz meg, amelyet éppen Cupido, Mars és Pallas vitája tesz dramatikussá, s amelyet Rimay is

<sup>47</sup> „Az identitáskeresés a szülői szeretetből való kirekesztettség következményeként (mint majd József Attilánál) a saját nevéhez tapadó névmágiában nyilvánult meg: szinte minden fennmaradt költeményének elengedhetetlen tartozéka a versfőkbe gondosan beleszórt BALASSA BÁLINTH akrosztichon” – írja Orlovsky Géza. ORLOVSKY, „Balassa Bálint”, 16.

<sup>48</sup> A 98-as vers versfőiből a gróf Tarnovska Zsófia név olvasható ki, a szerelem azonban nem végződött házassággal. Talán emiatt is, Balassa csak 33 évesen nősült meg; RMKT, XVII, 12: 754.

<sup>49</sup> MARÓTHY, *Gróf Balassa Bálint költészete...*, 11–12.

<sup>50</sup> ORLOVSKY, „Balassa Bálint”, 18.

<sup>51</sup> Pl. *Gyöngynél kegyesb szépet...* A szöveg 14 strófából áll, az 1–13. strófa metrumképlete a6 a6 a6 a6, a záróstrófiáé a reprezentatív Balassi-strófa képlete: a6a6b7 c6c6b7 d6d6b7. VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, „*Madách Gáspár...*”, 245–246. FC-CSOPORT, „A strófaváltás...”, 253.

<sup>52</sup> VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 221.; VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...”, 430.

<sup>53</sup> VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 223.; VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...”, 436–437.

<sup>54</sup> Uo., 431.

átdolgoz.<sup>55</sup> A Célia-ciklus 9. költeményében (*Kilencedik, kiben Juliához hasonlítja Céliát minden állapotjában, Cupidóval is feddik, hogy (holott hazájából is ő kergette ki) ott sincs nyugalma miatta*) Balassi végleg szakítani akar Cupidóval, hogy ezentúl Pallas és vitéz Mars fennhatósága alatt álljon, azonban végül meggyőzi magát, hogy haszontalan a Cupido elleni küzdelem: „Mert se Mars Cupidónak / Nem árt vitézséggel, sem Pallas elmével / úgy mint világbírónak”. Genius is belátja, hogy sem Marsra, sem Pallasra nem számíthat Cupido ellen, de fogadkozik, hogy az ő szerelme „mérsékli magát”, „nem lesz mocskos”, s holtig fog tartani („Holtig fogom én szeretni egy phoenix madaramat”).<sup>56</sup> A negyedik vers latin nyelvű, szintén Genius éneklé el, s a versfők ismét csak Balassa nevét rejtik, de már latinus alakban.<sup>57</sup>



PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet / Szcenikai gyűjtemény, 98.68.1 ltsz. Invidia

Maga a színjáték szabálytalan szerkezetű: a *Prolóógus* az első felvonásnak felel meg, prolóógusként való feltüntetése igazából csak amiatt lehet indokolt, hogy a dráma jelen idejéhez képest az előzményeket beszéli el. A drámai szituáció már a gyermek születésekor kialakul, a viszonyváltozás az anya halálával indul el, aki szinte a fia helyett vállalja a halált. A gyermek születése fölötti öröm gyásszá változik: megjelenik Invidia. Leírása: „rut fene állat, Haja kígyó, halvány, nincs mása ég alatt” pontosan megfelel Invidia korabeli ikonológiai ábrázolásának. A *Soproni díszletkönyv* egyik lapján is szerepel: sovány, félig meztelen férfialak, hajában zöldeskék kígyók tekergőznek, kezében égő fáklya, amire sziszegő kígyó tekeredik, mellette egy piros szív, amit kígyók fonnak körül.<sup>58</sup>

<sup>55</sup> JANKOVITS László, „Rimay János elvállik”, in *Tárgyi, nyelvi és dramaturgiai magyarázatok, konkordanciák. Tanulmányok a 80 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerk. JANKOVITS László, PÁLFY Eszter, PAP Balázs, TÓTH Orsolya, 189–201. (Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet–Verso) [http://versofoolyoirat.hu/NagyImre\\_80.pdf](http://versofoolyoirat.hu/NagyImre_80.pdf) (hozzáférés: 2021. 01.10.)

<sup>56</sup> VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 227. VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...” 442. Balassa a fénixmadár-metaphora mellett „galambocskának”, „sólymocskának” nevezi a versben kedvesét. A vers Balassi Célia-ciklusának 9. versére reflektál: „Medgyek? Hová légyek? Jobb-é, hogy engedjek? / Mert se Mars Cupidónak / Nem árt vitézséggel, / sem Pallas elmével / úgy mint világbírónak, / No tehát engedek (mert vélek sem érek) / én is hát ez rontónak.” <http://www.mek.oszk.hu/00600/00609/00609.htm#77>

<sup>57</sup> VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...” 445–446.

<sup>58</sup> Lelőhelye: PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet/ Szcenikai gyűjtemény, modern kiadása: *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, preface by Marcello Fagiolo, studies by Éva Knapp, István Kilián, iconography by Terézia Bardi, edited by József Jankovics (Budapest: Enciklopédia Publishing House, 1999), 214 (70–71. kép).

Invidia először a gyermeket szeretné elpusztítani, de mivel őt a gráciák és védőangyala védik, ezért Armíára küldi a Halált, hogy ne legyen védelmezője a megszületett Balassa Bálintnak („Te halál, mindjárt lódd meg szép Armíát, Más ne őrizhesse hogy oly jól az fiát”),<sup>59</sup> a gyermekre pedig betegségeket küld (himlőt, vérhast, hideglelést), de isten ereje nem hagyja őt megölni. Maga Invidia választja ki a gyermek mostohaanyjának Noliát, aki megígéri, hogy a fúriák segítségével tovább gyötri majd a fiút. De még a fúriákat is ámulatba ejti a gyerek hite: „Gyöngé kezecskével mint hány keresztet, S nem retteg. Még nagy is nem gyözné ezeket, Az ki ez gyermekben megnéz mindeneket, Nagyot jövendölhet, mert lát sok jeleket.”<sup>60</sup> A *Prológus* végén megjelenik Minerva, aki visszaüzi a pokolba a szörnyeket, és a védőangyalokra bízta a gyermeket, hogy felneveljék. A dráma első egységét, a barokk ikonográfia allegorikus alakjai (Invidia, Tempus) és a római istenek (Bacchus, Minerva) mellett Párkák, Nimfák, Gráciák, Fúriák, Betegségek, Zephyrek teszik látványos, drámai feszültséggel teli, jól megkoreografálható színpadi jelenet. Az ezt követő *Actus primus* első jelenetében Trivio már a felserdült ifjúhoz beszél, a Balassa család genealógiáját sorolja fel neki (és a nézőknek):

Bán Illyriumban,<sup>61</sup> vajda is Erdélyben,<sup>62</sup>  
 Király is Bosznában mert volt nemzetedben;<sup>63</sup>  
 Lengyel királyoknak sógorsága is benn,<sup>64</sup>  
 Atyád után vérség sok lengyel hercegeben.  
 Volt anyád is Dersffy Borbálának lánya<sup>65</sup>  
 És régi tündöklő háznak alkotmánya;  
 Derencsényi bánig az nemzetét hányja,<sup>66</sup>

<sup>59</sup> VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...” 432.

<sup>60</sup> Uo., 434.

<sup>61</sup> Az ősökre való utalásokat NAGY Iván *i.m.* és KŐSZEGHY Péter monográfiája – *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész* (Budapest: Balassi kiadó, 2008), 48–50 – alapján pontosítottam: Balassa (I.) Ferenc (1471 előtt – 1526) szörényi (1492) és horvát bán (1504) volt.

<sup>62</sup> Balassa (I.) Imre (megh. 1550) 1534-től erdélyi vajda.

<sup>63</sup> Balassa (I.) Ferenc 3. felesége Perényi Orsolya, Ujlaki Miklós macsói és szlavón bán, erdélyi vajda, később bosnyák király (1471–77) unokája volt, Balassa Ferenc 8 gyermeke ebből a házasságból született.

<sup>64</sup> Balassa (III.) Zsigmond (1570 k. – megh. 1623), Balassa Bálint nagyapja, gróf Zborovszky Erzsébetet vette feleségül 1595-ben Krakkóban, az esküvőn a lengyel király is részt vett.

<sup>65</sup> Dersffy (III.) István kassai főkapitánynak az Erdődy Annától született lánya, Dersffy Borbála osgyáni Bakos János felesége lett, lányuk Bakos Mária, Balassa Bálint édesanyja: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/harmadik-kotet-1435/dersffy-csalad-zerdahelyi-1E6F/>

<sup>66</sup> Balassa László (1465 előtt – 1485 után) 5. felesége Derencsényi Borbála volt, aki Derencsényi Imre horvát bán (megh. 1493), és Szapolyai Orsolya leánya.

Onnan János király vérségét sem bánja.  
 Legközelebb vére Lórántffy Zsuzsanna,<sup>67</sup>  
 Mely kincses Erdélynek fejdelemasszonya.  
 Fejedelmi fiát is az vér hozzád vonja,  
 Anyád nemzetében másokkal befonja,  
 Ki nagyobb (de csak egy Seleméri ágon,  
 Több Seleméri is mert volt ez világon).  
 Paleologusig hágsz Görögországba [...]»<sup>68</sup>

Ezután azt tanácsolja Geniusnak, hogy szökjön el tanulni. De hiába jelenik meg az Őrzőangyala, hogy elvezesse Minervához, mert útközben meglepi Morpheus, az álom (s Invidia ármánykodásának köszönhetően), amikor felébred, már nem találja a helyes utat. A drámai feszültséget a késleltetés adja. A gyermek előtt nem fizikai akadályok, hanem jellembeli próbák állnak. Először Mars kerül az útjába, aki katonájának hívja, de azzal biztatja, hogy a tanulást sem kell emiatt elhanyagolnia: „Tanulhatsz, kedvelem mert az okos vitézt, / Inkább, mint tudatlant, mely nem szenved intést, / *A penna nem térszen kardban semmi sértést.* [Kiemelés tőlem – P. M. Zs.]»<sup>69</sup> Amikor továbbindul, Vénusszal és Cupidóval találkozik, de szerencséjére megjelenik a Virtus, aki meggyőzi őt: „Csak rövidnek higyed Venus édességét, / Édes kezdetében kevesíti mérgét. / Végében vég nélkül nézd keserűségét.»<sup>70</sup>



PIM – Országos Színháztörténeti  
 Múzeum és Intézet / Scenikai  
 gyűjtemény, 98.74.1 ltsz. Venus

<sup>67</sup> Derencsényi Imre horvát bán (fiától, Györgytől származó) unokája, Derencsényi Borbála Lorántffy Jánoshoz ment férjhez. Fiuk, Lórántffy Mihály, Zeleméry Borbálát vette feleségül. Az ő lányuk Lórántffy Zsuzsanna (1600 k. –1660): <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarország-csaladai-1/harmadik-kotet-1435/derencsenyi-csalad-kihalt-1E40/>

<sup>68</sup> V. István (1270–1272) és Erzsébet kun hercegnő lányát, Annát 1272-ben feleségül vette II. (Palaiologosz) Andronikosz, későbbi bizánci császár. Bár Anna nem érte meg férje egyeduralmát, tőle származnak a későbbi Palaiologosz uralkodók.

<sup>69</sup> VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...”, 438.

<sup>70</sup> Uo., 439.

Hiába küzdött érte Mars és Pallas, Cupido mégis megsebezte Geniust, aki hosszú versben fohászodik pártfogóihoz, és végül úgy dönt, hogy csak az okos és bátor ember tud jól szeretni, tehát a szerelemtől nem idegen sem Mars sem Pallas.<sup>71</sup> Végül már csak Plutónak (helyesen: Plutosnak), a gazdagság istenének a csábítását kell leküzdenie, s elindulhat célja felé. „VIRTUS: Cyprist és az Bacchust Plútóval megvedd, / Engemet Pallással hagyom, hogy kövessed.” Az utolsó nagyobb egység egy latin vers Szűz Máriához, aki, mint Ariadné tette, kivezeti a labirintusból a tévelygőket, és a földi Mária, a halott édesanya helyett oltalmába veszi a fiát. Mária a felhők közül intéz szót a Geniushoz: „okos és fegyveres Pallast te kövessed!” Végül két főpap fogadja az iskolába megérkezett fiút: „Isten hozott, úrfi, a mi kezünk alá, Igaz hitre, légyen az Istennek hála.” A második párhuzamot von a költő-előd és az ifjú Balassa között:

Ki hasonló nevet viselt nemzetedben,  
Tudomány, vitézség, szerelem volt ebben.  
Tizenegy bajt egy nap vitt erős fegyverben,  
Annyiszor részesült az győzelmekben,  
És annyi kópia vitéz törésekben.  
Mássá sem volt eddig az magyar versekben,  
Mars, Pallas hívének írják az könyvekben.  
Annak képét látom lenni személyedben,  
Successora leszel, de nem csak nevedben.<sup>72</sup>

Ugyanakkor arra is inti, hogy Balassi Bálint követője legyen Mars és Pallas hívéként, de a szerelemben ne kövesse őt, és soha se engedje Cupidót a szívébe.

A Varga Imre által megtalált, 17. század végi (és talán Balassa Páltól származó) tíz oldalnyi latin genealógia (*Historia Genealogiae Familiae Balassa*)<sup>73</sup> Balassi leírása pontosan egybeesik a színjátékban megrajzolt képpel, tehát ez a családi hagyomány jelenik meg a drámában is – Istvánffy nyomán:

<sup>71</sup> „Nem ártalmas hív szerelem / Jó szívű emberekben, / Csak ne legyen késedelem/Miatta fegyverekben. / Kedvesebb is állása / Vidám okos szivekben, / Hogysem volna szállása / Félénk bolond keblekben.” VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...”, 442.

<sup>72</sup> Uo., 446.

<sup>73</sup> *Historia Genealogiae Balassa uti ex conclusione patet saeculo 17° aut sub initium saeculi 18° confecta cum aduersis pluribus Tabellis Genealogicis. Absque dato. Vágbesztercei levéltár XI. fasciculusának első darabja. Panstvo Povazská Bystrica. Pisomnosti rodové. Majetkovo prave. Fasc. I. (117 db.), Fasc. XI. (64 db.). VARGA „A Balassákról, Balassi...”, 362.*

Jánosnak másik, nagyobbik fia pedig Bálint volt, kiváló bajvívó a törökkel szemben, aki igen gyakori párviadalokban ismételten, néha egy és ugyanazon a napon kétszeri, háromszori párbajban győzedelmeskedett. Mint költőnek, Ovidiushoz hasonló híre volt Magyarországon. A történetírók egyszerre hívják őt Mars és Pallas tanítványának.<sup>74</sup>

Jól látható, hogy a jezsuita poétikaoktatás és az elsajátítandó költői gyakorlat egy olyan közös szemléleti és gyakorlati tudást adott, ami a 17. század minden főrangú költőjének sajátja volt.<sup>75</sup> A különböző versformák megjelenése a színjátékban, a latin és magyar nyelv egymásra reflektálása azt erősíti, hogy a szöveg egyfajta poétikai példatár is, a szerző verselési készségének, formagazdagságának, poétikai tudásának összefoglalása: a Balassi strófától a latin disztichonig minden benne van, amit a nagyszombati diák elsajátított. Ráadásul bemutatta azt a könnyed latin-magyar nyelvhasználatot is, ami alapkövetelmény volt a poétikai-retorikai osztály diákjainál:

TRIVIO: Deákul is mondd meg, magyarul mit mondasz,/ Mi haszna,  
 hogy tóra magyar szókat hordasz.  
 GENIUS: Nocte gemo, tota redeunt suspiria mane,/ Imperium totum  
 moeror acerbus habet.<sup>76</sup>

A nagyszombati jezsuita poétika-oktatás elsősorban a verses műfajok ismeretét és gyakorlását írta elő, s a *Ratio Studiorum*nak megfelelően a diákok verselményeit nyilvánosan kifüggesztették vagy felolvasták, tehát egyfajta nyilvánosságot is biztosítottak a költői próbálkozásoknak.<sup>77</sup> Ezután joggal vetődik fel a kérdés, hogy színpadra

<sup>74</sup> „Alterum autem filium seniore hie Joannes habuit Valentinum, insignem contra Turcas Atletam et frequentissimis et nonnumquam una eademque die secundario, tertiaroque iteratis duellis triumphantem. Poetamque tamquam Ovidium tota Hungaria celeberrimum, quem Historici Martis simul et Palladis alumnus compellant.” VARGA, „A Balassákról, Balassi...” 364–365. Amikor III. Ferdinánd 1653. jan. 3-án Balassa Imre nórádi főkapitányt grófi rangra emelte, Balassi Menyhért és Ferenc érdemeire hivatkozott, „hogy ne is szóljunk Balassi Bálintról, ki Mars és Pallas művelésében rendkívüli hírt szerzett magának” VARGA, „A Balassákról, Balassi...” 365.

<sup>75</sup> Zrínyi, Lipsius és Esterházy költészetét vizsgálva Knapp Éva hangsúlyozza, hogy költészetükre nagy hatással volt a jezsuita poétikaoktatás: „Az ilyen jellegű megjegyzések feltételezik az egykori költészettani feladatok meglétét, és egyértelműen utalnak azok penzumszerű teljesítésére. Úgy tűnik fel, hogy az iskolai verstémák a tanulmányi évek befejezése után vagy azokkal párhuzamosan továbbra is foglalkoztatták mind Zrínyit, mind Listiust és Esterházyt, mivel ezek a művelt arisztokrácia számára a kor divatos témái voltak Magyarországon is, az antik és a humanista hagyományt követő mitologizáló költészeti megoldásokkal együtt.” KNAPP, „Volucris rota...”, 7.

<sup>76</sup> VARGA, „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...”, 437.

<sup>77</sup> Erről lásd: SZABÓ Flóris, „A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 469–485.

került-e valaha Balassa Bálint színjátéka? Véleményem szerint igen. Arra, hogy már a 17. század első felében is szervesen hozzátartozik a jezsuita gimnáziumokhoz az iskolai színjátszás, Drugeth János országbíró, Felső-Magyarország főkapitánya 1640. július 31-i adománylevele az egyik bizonyíték. Ebben egy olyan „illendő tisztességhes” collégium felépítésére tesz ígéretet, „melyben kápolnán, bibliothékán, konyhán, sáfárházon, pinczén, refectoriumon, vestiariumon, téli közmuseumon, infirmarián, patikán és egyéb efféle közönséges házakon kívül huszonnégy szerzetes ember, külön-külön féle kamarákban tághassan el lakhassék, együtt az hét Iskolákkal, és azokon felyül egy öregh auditoriummal, melly mind a poéták és rhetorok gyakorlásaira heted szaka, mind pedig níha disputatiokra és az *elmés comoediáknak is tisztességhes játékira helyessen szolgálhasson* [kiemelés tőlem].”<sup>78</sup>

A nagyszombati jezsuita gimnáziumból 1617-ből tudjuk dokumentálni az első színelőadást, amelyen Pázmány Péter is részt vett.<sup>79</sup> Megtekintette a körmenet során előadott két színdarabot, melyek Illés prófétáról, illetve Szent Imre hercegről szóltak,<sup>80</sup> és később is figyelemmel kísérte az előadásokat.<sup>81</sup> Azokban az években, amikor Balassa a gimnázium diákja volt, tehát 1740–1745 között, összesen 9 bemutatóra került sor.<sup>82</sup> Az elsőt Balassa még csak mint néző vehetett részt: a Loyolai Szent Ignác életéről szóló ünnepi darabot általában a felsőbb évesek játszották.<sup>83</sup>

<sup>78</sup> MÉSZÁROS István, „Pázmány Péter oktatáspolitikája”, *Magyar Tudomány* 35 (1990): 420–432, itt: 426. Az irat lelőhelye: Országos Levéltár, Archivum Budense, Coll. S. J. Ungvariense, fasc. 14. n. 17.

<sup>79</sup> Ettől kezdve folyamatosak az előadások, 1711-ig 174, 1773-ig összesen 448 adatot tudunk dokumentálni.

STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai: Fontes ludorum sceniorum in scholis SJ Hungariae*, 4 köt. (Budapest: MTA, 1984), 1: 83. A nagyszombati adattár: ui., 83–236. A nagyszombati színjátszásról lásd még: KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században* (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 43–70.

<sup>80</sup> „Non mediocri plausu et approbatione data idem dramata duo praesentibus Illustrissimo Archiepiscopo Strigoniensi aliisque Praelatis et Magnatibus. Alterum de Elia cum in solenni circumgestatione Sanctissimi Corporis Christi ante nostrum templum stationem haberet. Alterum de Sancto Emerico in praemiorum distributione.” (STAUD, *A magyarországi jezsuita...*, 1: 83.) Pázmány és a nagyszombati színjátszás kapcsolatáról lásd részletesen: KILIÁN István, „Pázmány és a színjáték”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita (Vác: Mondat Kft, 2013), 259–282; [https://btk.ppke.hu/uploads/articles/115865/file/259\\_282\\_Kilian.pdf](https://btk.ppke.hu/uploads/articles/115865/file/259_282_Kilian.pdf) (hozzáférés: 2020. 12. 28).

<sup>81</sup> „Ac alias alijs per classes singulas Dialogismus juventuti. Accessio novae Academiae seu Gymnasij universalis erecti ac instituti auctoritate Caesarea, munificentia Cardinalis Petri Pazmani Archiepiscopi Strigoniensis Fundatoris, qui centum millium summam aeris novae huic fundationi deputavit.” (STAUD, *A magyarországi jezsuita...*, 1: 91). „Decembris in scenam datus Beniaminus Cardinalem Fundatorem recreavit, quod novellam hunc Academiam dicat suum.” (Uo.)

<sup>82</sup> Uo., 93–96.

<sup>83</sup> *Vita Sancti Ignatii*; STAUD, *A magyarországi jezsuita...*, 1: 93.

A következő évben három bemutató is volt: 1641. január 1-jén Krisztus születéstörténetéről játszottak egy darabot az ungvári püspök és kísérete tiszteletére.<sup>84</sup> Nagypénteken és úrnapiján *sub solempni pompa* rendezték meg a körmenetet, amihez látványos jelenetek kapcsolódtak.<sup>85</sup> Ezen már az alsóbb évesek is szerepelhettek, mivel az előadások a szélesebb közönség miatt anyanyelvűek (1631-ben pl. magyarul, szlovákul és németül adtak elő jeleneteket a körmenet idején.)<sup>86</sup> A szimbolikus, elsősorban a vizualitásra épülő jelenetek nem igényeltek komolyabb szereptudást. (1649-ben pl. a nagyszombati körmenetben Esterházy Pál az isteni szeretet Geniusát személyesítette meg.)<sup>87</sup> Az évszáró, ünnepi előadáson Szent Adalbert életét mutatták be a diákok.<sup>88</sup> 1642-ben is három előadás volt Nagyszombatban, az első Corvin Mátyásról szólt.<sup>89</sup> A mi számunkra a legfontosabb, 1643-as évben az adattár szerint a Nemesi Convictus diákjai előadtak egy színjátékot az ebédlőben az újonnan kinevezett esztergomi érsek, Lippay György tiszteletére: „Nobilis Convictus Hungaricus Domi extra consueta in triclinio ingenii specimina drama dedere una omnes Illustrissimo novo Archiepiscopo”.<sup>90</sup> Véleményem szerint ekkor kerülhetett színre Balassa drámája, a feltevést megerősítik a darab részletes, és jól követhető szerzői utasításai,<sup>91</sup> a vizuális megjelenítésre vonatkozó szövegrészek (Mária például a felhőkből szól alá), az emblémákra, a kellékekre való utalások:

Magadot sértésbe, vigyázz, ne sülyeszszed,  
 Syrtis és Charybdis közébe ne vessed. *Dat crucem.*  
 Ugy vigyázz magadra, köztök ne veszeszszed,  
 Az ellenző dolgot *ily jellel* kergessed,  
 Fegyveres és okos Pallast csak kövessed!<sup>92</sup>

---

<sup>84</sup> Uo., 99.

<sup>85</sup> Uo., 94.

<sup>86</sup> „Die quo supplicatio Eucharistica iuxta Collegium ducitur ad parietum ornatum pietati excitandae in occurrenti populo symbola varia Hungarice, Slavice ac Germanice in scenam data, magna nostrarum commendatione.” Uo., 88.

<sup>87</sup> „A nagyhétkben pedig, úgymint nagypénteken, a processióban az isteni szeretetnek geniussa voltam, a hol a theatrumon köllött bizonyos verseket mondanom: ugy a comoediában is a szent koporsó előtt egy zöld leveles fára voltak kezeim fölfüggesztve, ugyanazon isteni szeretetnek képit viseltem.” Uo., 102.

<sup>88</sup> Uo., 94.

<sup>89</sup> Uo., 95.

<sup>90</sup> Uo., 96.

<sup>91</sup> „Trivio saltitat. Genius quaerit; via obstructa est. Aliae patent cum vocibus invitativis ex lateribus, ille consistit in bivio.”

<sup>92</sup> VARGA „Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű...”, 446. (Kiemelés tőlem. – P. M. Zs.)

Az allegorikus vagy mitológiai szereplők vizuális megjelenítésére sok minta állt a szerzők, színpadra vivők előtt, a *Soproni díszletkönyvben* is megtalálható szinte minden figura képe Minervától és Venustól Mars istenig és a Fúriáig.<sup>93</sup>



PIM – Országos Színháztörténeti  
Múzeum és Intézet / Szcenikai  
gyűjtemény, 98.77.1 ltsz.  
Mars és Fama



PIM – Országos Színháztörténeti  
Múzeum és Intézet/ Szcenikai gyűjtemény, 98.33.1 ltsz. A tűz allegóriája,  
másodlagos értelmezése: fúria

Az előadás ténye mellett szól az utolsó jelenet is, amelyben a régi és az új esztergomi primás köszönti az iskolába érkező, katolikus hitre áttért főrangú diákot.<sup>94</sup>

Sok tekintetben hasonló ehhez a szöveghez az az allegorikus játék, amit Klaniczay Tibor talált meg 1954 őszén, amikor alkalma volt kéthónapos tanulmányút keretében számba venni a Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban őrzött magyar nyelvű verses kéziratokat, kéziratot énekeskönyveket. Az erről beszámoló cikkben több mint hatvan versgyűjteményt sorolt fel,<sup>95</sup> de ezek mellett fontos új eredményként emelte ki – a Balassi Bálintra vonatkozó új adatok és egy ismeretlen Zrínyi levél mellett – annak a két XVII. századi drámakéziratnak az előkerülését is, amelyre a versek kutatása között

<sup>93</sup> JANKOVICS, *The Sopron Collection...*, 146, 216, 227, 232.

<sup>94</sup> Ennek nem mond ellent a magyar nyelvűség sem, 1648-ban is magyar nyelvű misztériumjátékok adtak elő a kollégium diákjai az esztergomi érsek tiszteletére. STAUD, *A magyarországi jezsuita...*, 1: 99.

<sup>95</sup> KLANICZAY Tibor, „Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban”, *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 7 (1955): 429–442.

rábukkant.<sup>96</sup> Az egyik, az *Actio Curiosa* szövegvariánsa, a másik pedig egy allegorikus színjáték a Világ és a Szerencse beszélgetésével.<sup>97</sup> A két szöveg a kéziratok tanúsága szerint ugyanabban a kis alakú, tizenkettedrét füzetben volt összefűzve, bár a leltárba vételkor (és a felvétel készítésekor) már külön választották őket. Azonos a jelzetük is, és az is jól látszik, hogy a két szöveg ugyanannak a kéznek az írásában maradt ránk.<sup>98</sup> Az anyag a Rakovszky család levéltárából került be egy pozsonyi közgyűjteménybe.<sup>99</sup> A füzet első fele hiányzik, de az utolsó lapok és a borító (összefűrkálva, tollpróbákkal) fennmaradt. Itt olvasható néhány név is: pl. „Michael Molitoris possessor,” „Lacko Makonyi,” „Lacko Bossanyi”. Ennek az allegorikus játéknak sincs címe és ez is hirtelen, az első felvonás után ér véget. Ezért is adta neki első szövegközlője, Dömötör Tekla a *Moralitás-töredék* címet. Feltételezése szerint a játék egy nagyobb történelmi dráma „allegorikus előjátéka” volt.<sup>100</sup> Valóban csak az *Actus Primus* maradt ránk, de maga a játék kerek egész, és allegorikus jellegénél fogva egy alsóbb osztály teljes előadása is lehetett. Mundus és a Fortuna vetélkedéséről szól, mellettük Tristitia, Consolatio és Gaudium a darab szereplői. Bár hasonló dialógusokat, vetélkedéseket szép számmal találunk a 17. században, a szövegben megjelenő szerzői utasítások, a színpadi előadásra vonatkozó kellékek és az „*Actus primus*” jelzés egyértelművé teszik, hogy színpadi játékról van szó. Az allegorikus figurák saját attribútumaikkal vannak jelen a színpadon, Fortuna pl. így szólítja meg Mundust: „Nem látod e ez kereket? / Rád fordítom s el kell veszned.”<sup>101</sup>

<sup>96</sup> „Munkám során nem szűkítettem le érdeklődésemet kizárólag a verses kéziratok kérdéseire, hanem igyekeztem a régi magyar irodalommal kapcsolatos más emlékeket is felkutatni. Ennek során sikerült megtalálnom és lefényképeztetnem több Balassi életével kapcsolatos – eddig csak hírből ismert – dokumentumot: a nyitrai káptalan levéltárából előkerült Balassi Bálint Zamaria Ferdinánd elleni becsületsértési perének teljes jegyzőkönyve, a Selmechányai városi levéltárból pedig Balassi és a városi tanács viszálykodásának számos eddig nem ismert érdekes irata 1578- és 1583-ból. Ezenfelül két ismeretlen XVII. századi drámakézirat (az egyik az *Actio Curiosa* másolata), egy kiemelkedő Zrínyi-levél, Sínai Miklós diariuma, Bessenyei több művének egykorú másolata és számos – a régi magyar irodalom szempontjából nem érdektelen – kisebb-nagyobb adalék tekinthető még gyűjtőutam eredményének.” Uo., 429.

<sup>97</sup> Modern szövegkiadása: KARDOS és DÖMÖTÖR, *Régi magyar drámái emlékek*, 2: 227–237. A szöveget DÖMÖTÖR Tekla rendezte sajtó alá.

<sup>98</sup> A teljes anyag mikrofilm másolata: Budapest, MTA Könyvtára, B 1078/X, B 1078/XI.

<sup>99</sup> Jelzete: P. A. Rakovsky Archiv X lad. 17. Fasc. Zaujimavesti. Akkoriban az anyag a Mezőgazdasági és Földreformot Végrehajtó Megbízott Hivatalának Levéltárában volt, amely a felosztott nagybirtokok és egykori uradalmak, családok levéltárait vette át. 1954. október 1-jén azonban megalakult az Állami Központi Levéltár, ami 1991-től Szlovák Nemzeti Levéltár. Az anyagot a Rakovszky család levéltára II. (1267) 1300–1876 című egység őrizte. A Radvánszky család története jól láthatóan összefonódik a többi középnemesi felvidéki családdal, a Kubinyi, Révay, Beniczky, Szmrecsányi, Bossányi családdal álltak rokoni kapcsolatban. Birtokaik Túróc, Zólyom és Nógrád vármegyében voltak, ahol szerepet játszottak a vármegye életében is szolgabíróként, országgyűlési követként.

<sup>100</sup> KARDOS és DÖMÖTÖR, *Régi magyar drámái emlékek*, 1: 221.

<sup>101</sup> Uo., 2: 230.

A Fortuna-motívum, ahogy Balassa Bálintnál is láttuk, a 17 századi költészet egyik legfontosabb eleme, s nagyon különböző Fortuna-értelmezésekre ad lehetőséget, miközben felhasználja az emblematikában megjelenő Fortuna-képet is.<sup>102</sup> A mindennapi élet gondtalanságát, örömeit biztosító Szerencse mellett feltűnik (Listiusnál, Esterházy Pálnál) a félelmetes, a világot uraló Szerencse képe is.<sup>103</sup> Ez a színjáték a Világot legyőző Szerencsét állítja elénk. Az első megszólaló Mundus, aki büszkén meséli el, hogy az Istentől teremtett Világban mennyi szépség van, s Isten mindent az ő kebelébe helyezett, hogy gyönyörködjön bennük. Erre megjelenik Fortuna, akit Mundus kihagyott a felsorolásból, pedig ő Világ „fele”, s bosszúból tőzzel-vassal megy a Világ ellen.

Én sok szegényt gazdagságra,  
Kik becsülnek, Uraságra  
Viszek, nagy birodalomra  
És királyi méltóságra.  
Az, kik pedig nem becsülnek,  
Vagy kevélyek és megvetnek  
Azokat az méltóságból  
Levetem birodalomból.<sup>104</sup>

Mundus belátja a hibáját, de hiába könyörög, a Szerencse a katonáival elfogja és „levetteti” a Világot („*Hic deponitur Mundus*.”) Megjelenik a Szomorúság, aki elpanaszolja, hogy nem becsülte meg a Szerencsét, ezért nagyon rossz sorsra jutott. Eddig Laetitia volt a neve, de már csak Tristitiának hívják, olyan, mint az aszú ág, mindenki elhagyta. Ekkor lép a színpadra a Vigasztalás (Consolatio), aki arra kéri, hogy bízzék Istenben, aki gondviselője lesz, és jó szerencsét ad majd. Jóhéány bibliai példát sorol fel azokról, akiket Isten megpróbált, de aztán megvigasztalt:

Jónást mikor az cethalnak  
Gyomrába esik, halálnak  
Dániel is Oroszlánnak  
Torkában vala, barlangnak,  
Sidragh, Misag, Abenago,  
Ez három ékes szép ifjú  
Az nagy tűz láng képében  
Vettetnek kemencében

<sup>102</sup> KNAPP, „*Volucris rota...*”, 9.

<sup>103</sup> Uo., 23.

<sup>104</sup> KARDOS és DÖMÖTÖR, *Régi magyar drámai emlékek*, 2: 230.

Sőt Szent János az olajban  
 Midőn főznék vas fazékban,  
 Szent Jóbnak is csak egy napon  
 Az mije volt ez világon  
 Mindenestül oda vagyon  
 S ő maga fekélyes lévén  
 Isten ezeket nagy szépen  
 Megtartá, mint csudaképpen,  
 Minden féle veszedelmet  
 Tőlük elveszi gyötrelmet  
 És őket megszabadítá  
 S nagy szép vigasságra hozá.<sup>105</sup>

Tristitia hálásan köszöni a jó tanácsot, cserébe egy tál pecsenyére invitálja meg Consolatiót, s miután együtt távoznak, Gaudium hívja közös örvendezésre a nézőket.

A bibliai példák mellett egy mitológiai példa is van a szövegben – a nehezen érthető utalás talán arra vonatkozik, hogy a szerencse kereke Sziszüphosz kősziklá-jához hasonlóan sosem ér célt, és hamis ígérettel, a szenvedések végével kecsegteti a földi halandót:

Oh te forgandó Szerencse  
 Olyan vagy mint Sziszipus köve  
 Gyakran sokaknak jót ígérsz  
 És helyette rosszat küldesz.<sup>106</sup>

Ahogy látszik, a játék verselése páros rímű felező nyolcas, de sok enjambementet használ, és „verselése elég ügyes”.<sup>107</sup> Szerzője ugyanúgy az iskolai oktatás keretében sajátította el a különböző versformák használatát, mint Balassa Bálint, csak az a kérdés, hogy hol. Az *Actio Curiosa* („*Gaude avagy Csernel István beszélgetése*”) keletkezési helyéről, idejéről, szerzőjéről már sok vita folyt a szakirodalomban, biztosat ma sem tudunk róla, de valószínűleg a 17. század utolsó harmadában (1678) és a Dunántúlon keletkezett a szöveg, ami nem mutat igazán drámai jegyeket, csak prózában írt szatirikus dialógus-sorozat.<sup>108</sup> Egy dunántúli katolikus főnemes (Achastes) udvarában játszódik a nyolc dialógus, de a főhősük Gaude uram (vagyis, ha az azonosság

<sup>105</sup> Uo., 2: 233.

<sup>106</sup> Uo., 2: 232.

<sup>107</sup> Uo., 2: 235.

<sup>108</sup> Uo., 2: 220–223.

valódi), chernelházi Chernel István Vas megyei kisnemes.<sup>109</sup> A szövegről nem lehet megállapítani, hogy katolikus vagy protestáns környezetben keletkezett, másolatai viszont azt bizonyítják, hogy nagyon népszerű volt, így bárhol lejegyezheték a – szabadszájúsága miatt – diákok körében is népszerű dialógust. Mivel a két szöveg ugyanabban a füzetben volt eredetileg, így a *Mundus és Fortuna beszélgetése* sem lehet korábbi, valamikor a 17. század utolsó évtizedeiben másolhatták egybe mind a kettőt. A possessor-bejegyzések, tollpróbák alapján akár a nagyszombati jezsuita iskolához is köthetjük a tulajdonost: Molitoris családnévvel jó néhány diákot találunk a 17. században, egy Molitoris Mihály pl. 1671-ben kezdte az első osztályt, Bossányi László pedig 1687-89 között volt a poétikai és a retorikai osztály diákja,<sup>110</sup> bár ettől még semmi bizonyosat sem állíthatunk a két szöveg másolási helyéről. Azt azonban igen, hogy a magyar nyelvű verses dialógus mindenképpen iskolai környezetben keletkezett, és – valószínűleg jezsuita – iskolai színjáték lehetett. Bár sem a katolikus sem a protestáns dráma-adattárakban nincs Fortuna, Mundus, Tristitia, Laetitia, Gaudium cím-elemet tartalmazó színjáték, amellyel azonosíthatnánk, ennek valószínűleg csak az az oka, hogy a rövid, anyanyelvű kis játékot nem tartották érdemesnek arra, hogy a háztörténetbe teljes címmel, leírással bejegyezzék. Valószínűleg csak annyit írtak róla, mint oly sok más esetben: „Habita insuper actio.”<sup>111</sup> De az is lehet, hogy valóban egy történelmi dráma első felvonását találta meg Klaniczay Tibor, amelyet a teljes cím nélkül nem tudunk azonosítani.<sup>112</sup> A *Soproni díszletkönyv* lapjai között van olyan, ami valószínűvé is teheti ezt az állítást: a Virtust és a Szerencsét ábrázoló, 1700 körüli színes díszletképen négy allegorikus (római) királyi figura ül a trónszéken, a háttérben pedig a *Fortuna malus* és a *Fortuna bonus* alakja látható, közöttük egy szárnyas gömb szimbolizálja a szerencse forgandóságát.<sup>113</sup>

<sup>109</sup> NAGY Iván, *i.m.* Chernelházy (IV.) István 1665-ben kapott nagyobb birtokadományt, így az 1670-es években lejegyzett vaskos dialogus-sorozat valóban készülhetett az ő mondásai, adomái lejegyzésével. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csalad-ai-1/harmadik-kotet-1435/chernel-csalad-chernelhazi-14DE/>

<sup>110</sup> FAZEKAS, KÁDÁR, KÖKÉNYESI és TERNOVÁ CZ, *Jezsuita gimnáziumok diákjai...*, 759.

<sup>111</sup> STAUD, *A magyarországi jezsuita...*, 1: 111–112.

<sup>112</sup> Az eddig kiadott magyar nyelvű történelmi drámáknál nincs példa hasonló, allegorikus bevezető jelenetre, de allegorikus közzjátékokra annál több. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Theatrum és literatura* (Budapest: Universitas Kiadó, 2015), 43–56.

<sup>113</sup> JANKOVICS, *The Sopron Collection...*, 154–155 (39. kép).



PIM – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet / Szcenikai gyűjtemény. 98.38.1 ltsz.  
Fortuna mala, fortuna bona

Mindez jól mutatja, hogy a 17–18. századi színjátékok esetében nem vonatkozathatunk el a színpadi megjelenítés vizuális közegétől, sőt, a szöveg értelmezési horizontja csak akkor válhat teljessé, ha figyelembe vesszük azt. Az emblémagyűjtemények, díszletkönyvek, barokk színházi kézikönyvek mellett éppen ezért nagyon fontos a drámaprogramok, színlapok bevonása is az irodalomtörténeti diskurzusba. A 17–18. századi színlapok – bár a *dráma* szövegteste hiányzik belőlük –, a *színjáték* vizuális megjelenítéséről, szöveg és kép, szöveg és zene, szöveg és közönség kapcsolatáról olyan információkat tartalmaznak, amelyek nélkül éppen a barokk drámai műfajok mibenlétét, lényegiségét nem tudnánk megragadni. A színlapok – akár egy konkrét darab előadására vonatkozóan, akár csak analógiák segítségével – a drámai műfajok alapvető létmódját reprezentálják a számunkra, azt az intermediális és allegorikus látásmódot, és azt a gazdag formai (verses) megjelenítést, ami a barokk színjátékok sajátja, s amelynek – a teljes 17. századi magyar drámakorpuszra vonatkozó – vizsgálatát tovább kell folytatnunk.